

УДК 551.4

ХАРАКТЕРИСТИКА ТИПІВ МІСЬКИХ СЕЛИТЕБНИХ ЛАНДШАФТІВ УКРАЇНИ

Яценюк Ю.В.

Створення міських поселень супроводжується змінами натуральних компонентів ландшафтних комплексів: літогенної основи (в результаті видобутку гірських порід, засипки та вирівнювання ярів, балок і боліт, підсипки ділянок заплавл і терасування схилів, зрізання горбів тощо), повітряних мас (зміни мікро- та мезоклімату), водних мас (зміни якісних і кількісних характеристик поверхневих і підземних вод), ґрунтів (вивіз, “поховання” та забруднення ґрунтового покриву), біоти (знищення натуральних і поява нових угруповань флори та фауни).

В структуру натуральних ландшафтів вводиться технічний блок, представлений асфальтовим та іншим покриттям, будинками різного призначення та іншими будівлями, підземними комунікаціями тощо. Створення технічного блоку та перетворення натуральних компонентів і комплексів приводять до формування міських ландшафтів. Їх типи формують сучасний “образ” і визначають характер ландшафтно-ї структури міст.

Тип міських ландшафтів визначається співвідношенням таких трьох взаємопов’язаних показників: 1) закритість – це виражена у відсотках або в десятичному дробі частка забудованої та заощеної (“вкритої” асфальтовим, кам’яним та іншим покриттям) площі; 2) озелененість – це виражена у відсотках або в десятичному дробі частка площі зелених насаджень; 3) висотність забудови – це середня висота будинків ділянки [1,2,3].

У територіальній структурі типів міських ландшафтів виділяються антропогенні комплекси наступних трьох категорій: власне антропогенні ландшафти (ВАЛ), ландшафтно-технічні системи (ЛТЧС), ландшафтно-інженерні системи (ЛІС). Останні дві категорії ми об’єднуємо в узагальнену одну – ландшафтно-техногенні системи (ЛТГС) [4].

Антропогенні комплекси всіх категорій (ВАЛ, ЛТЧС, ЛІС) – це системи, але з різною структурною організацією. Як і натуральні (корінні, незаймані), власне антропогенні ландшафти – компонентні системи, єдиний комплекс рівнозначних компонентів. Проте, якщо в структурі натуральних ландшафтів наявні тільки незаймані або докорінно не змінені людиною компоненти, то в структурі власне антропогенних, крім них, обов’язково присутні, визначають властивості та особливості функціонування антропогенні (докорінно змінені натуральні) компоненти. Після формування власне антропогенні ландшафти, як і натуральні, розвиваються за природними закономірностями.

Міські ландшафтно-техногенні (технічні та інженерні) системи не компонентні, а блокові. Завдяки тому, що створені вони природним і технічним блоками, розвиток систем підпорядкований природним і суспільним закономірностям.

Основну роль в них відіграє технічний блок, функціонування якого направляється і контролюється людиною. Функціонуючі сьогодні міста – типовий приклад ландшафтно-техногенних систем [1].

Природний блок ЛТЧС і ЛІС представлений власне антропогенним ландшафтом (компонентною системою). Відмінності між комплексами цих двох категорій ми вбачаємо у функціонуванні їх технічних блоків. В ЛТЧС характеристики блоків залишаються незмінними після їх створення, а в ЛІС характеристики змінюються у відповідності з функціональним призначенням технічних елементів [5]. В ЛІС технічний блок представлений активною інженерною спорудою [1].

Ландшафтно-інженерні системи бувають різного ступеня складності. У структурі найбільш складних ЛІС, крім природного й технічного, виділяється третій блок (підсистема) – управлінський. Такі комплекси представляють собою форму найбільш інтенсивної інтеграції технічного і природного блоків [4,6].

Нами виділено 15 типів міських ландшафтів. Територія одного типу міського ландшафту зайнята одним або двома домінуючими типами (підтипами) комплексів певної категорії (чи ВАЛ, чи ЛТЧС, чи ЛІС).

Малоповерховий тип міських ландшафтів представлений ділянками 1-2-поверхової забудови. В його межах домінує ЛТЧС типу *малоповерхової житлової забудови*, яка складається з наступних ЛТГС і ВАЛ нижчих рангів: а) ЛТЧС груп 1-2-, груп 3-х і 4-5-поверхових будинків, груп гаражів, спортивних майданчиків, цвинтарів; б) ЛІС невеликих промислових підприємств, теплиць, будівельних майданчиків, діючих кар'єрів, автомобільних доріг, трубопровідного типу та енергопостачання; в) ВАЛ присадибних ділянок (садів і городів), парків, спортивних майданчиків [1].

Забудова малоповерхового типу міських ландшафтів сучасними житловими комплексами і промисловими спорудами приводить, за останні десятиріччя, до поступового зменшення його площі і трансформації в інші типи міських ландшафтів, здебільшого в багатоповерховий [2].

Території **багатоповерхового** типу міських ландшафтів зайняті ЛТЧС типу *багатоповерхової житлової забудови* (з будинками із трьох і більше поверхів). У структурі системи виділяються наступні комплекси нижчих рангів: а) ЛТЧС груп 5-9-, груп 1-2-, груп 3-4-поверхових та більшої поверховості будинків; пішохідних заасфальтованих доріг, заасфальтованих чи засипаних відсівом дитячих і спортивних майданчиків; груп гаражів різних розмірів; базарів; б) ЛІС автомобільних доріг, промислових підприємств, будівельних майданчиків, трубопровідного типу та енергопостачання; в) ВАЛ зелених насаджень, городів. Зелені насадження представляють собою ділянки, зайняті деревами, кущами та трав'янистими рослинами. Вони розташовані між будинками, у дворах. ВАЛ городів розташовані вздовж будинків, інколи утворюючи смуги значної довжини [10].

Різноповерховий тип міських ландшафтів представлений ЛТЧС типу *різноповерхової житлової забудови*. В структурі системи виділяються деякі з

комплексів нижчих рангів, що входять до складу перших двох типів міських ландшафтів.

Рекреаційний тип міських ландшафтів сформувався на територіях лікарень, санаторіїв, диспансерів, будинків відпочинку, дитячих таборів, спортивних баз. Йому відповідає ЛТЧС *рекреаційного* типу з різноповерховими будинками, заасфальтованими майданчиками та пішохідними доріжками, клумбами та іншими зеленими насадженнями.

Дорожній тип міських ландшафтів представлений ЛІС *дорожнього* типу. В структурі останнього виділяються такі три підтипи систем: автомобільних доріг, трамвайних доріг і залізниць. В містах України дорожні ландшафти представлені переважно автомобільними ЛІС. Вздовж доріг тягнуться смуги ВАЛ зелених насаджень. Вони можуть бути у вигляді вузьких і довгих квітників або – широких і довгих ділянок з трав'янистими рослинами (в т.ч.з квітниками), кущами і деревами, із великими площами “відкритих” ґрунтів [1].

Трубопровідний тип міських ландшафтів формується на основі сильно розгалужених систем трубопроводів. Взаємодіючи з довкіллям, остаці приводять до утворення ЛІС *трубопровідного* типу. В його структурі виділяються ЛІС наступних підтипів: водопостачання, каналізаційного водовідведення, теплопостачання, газопостачання.

Власне промисловий тип міських ландшафтів формується на територіях промислових підприємств і їх довкілля. Йому відповідає *власне промисловий* підтип ЛІС, який включає до свого складу наступні комплекси нижчих рангів: а) ЛІС виробничих підрозділів, автомобільних доріг, залізниць для кранів і поїздів, будівельних майданчиків, теплиць, оранжерей; б) ЛТЧС різноповерхових будинків адміністрації, складів, котелень, гаражів, заасфальтованих майданчиків, автостоянок, автозаправок; в) ВАЛ зелених насаджень – це різні за площею ділянки. одні з яких зайняті травою, інші – клумбами та деревами [1].

Складський тип міських ландшафтів представлений одноіменним типом ЛТЧС і дорожнім типом ЛІС. У його структурі виділяються складські приміщення, майданчики та автомобільні дороги з різним покриттям, залізниці для кранів і поїздів.

Гаражний тип міських ландшафтів відповідає *гаражному* типу ЛТЧС і *дорожньому* типу ЛІС та сформований на територіях гаражно-будівельних кооперативів. Цей тип ландшафтів відрізняється закритістю близькою до 100 %. Деякі кооперативи частково озеленені деревами.

Своєрідним є **ринковий** тип міських ландшафтів, що відповідає *ринковому* типу ЛТЧС. Ринки характеризуються закритістю 100 %, наявністю суцільного асфальтового покриття доріг і майданів, одноповерхової нежитлової забудови, великої кількості палаток, “ракушок”, прилавок.

На будівельних майданчиках формується **будівельний** тип міських ландшафтів з одноіменним типом ЛІС. Останній, на відміну від усіх інших типів ЛІС, є найбільш короткочасним (за винятком “довгобудів”), по закінченню будівництва припиняє своє існування та набуває іншого статусу. Наприклад, при будівництві групи багатоповерхових житлових будинків ми ведемо мову про будівельну ЛІС, по

закінченню будівельних робіт – про ЛТЧС типу багатоповерхової житлової забудови. У випадку припинення будівництва, коли об'єкт залишається недобудованим на тривалий період, маємо справу із ЛТЧС. Цікавими варіантами є так звані “довгобуди”, на яких будівельні роботи можуть припинитися на деякий час, а потім знову відновлюватись і знову припинитись. У деяких випадках розвиток таких об'єктів можна охарактеризувати наступною схемою: ЛІС → ЛТЧС → ЛІС → ЛТЧС → ЛІС → ЛТЧС. Можливе й повільне функціонування “довгобуду” як ЛІС протягом тривалого періоду з певних причин. Будівельна ЛІС може переходити в ЛІС іншого, наприклад, гідроенергетичного типу [1].

Цвинтарний тип міських ландшафтів представлений *цвинтарним* типом ЛТЧС. До складу останнього входять наступні комплекси нижчих рангів: а) ЛТЧС кварталів поховань (могил), заможених пішохідних доріг, автопарків, будинків адміністрації та деяких інших господарських приміщень; б) ВАЛ зелених насаджень, незаможених стежок; в) ЛІС майстерень з виготовлення пам'ятників, деревообробних цехів, автомобільних доріг, водопостачання (водопроводи). ЛІС займають незначні площі цвинтарів. У структурі діючих цвинтарів і багатьох із них, на територіях яких припинено поховання, переважають ландшафтно-технічні системи.

У населених пунктах виділяються *гідроенергетичний* та *рибогосподарський* типи ЛІС. Вони формуються на річках шляхом створення гребель, ГЕС (в гідроенергетичному типі) і штучних водойм (ставків і водосховищ) з метою виробництва електричної енергії, вирощування риби та рекреації. Навколо гребель та штучних водойм утворюються смуги їх впливу на довкілля. Ці смуги також входять до складу ЛІС обох типів.

У структурі гідроенергетичної та рибогосподарської ЛІС виділяється **водно-рекреаційний** тип міських ландшафтів, якому відповідає одноіменний тип ВАЛ. До складу останнього входять річки, ставки та водосховища, створені на них, а також їх берегова смуга, що інтенсивно використовуються міськими жителями для рекреації. В межах берегової смуги виділяються: а) ВАЛ зелених насаджень (із дерев, кущів і трав'янистих рослин), незаможених стежок і футбольних полів; б) ЛТЧС, що включають до свого складу будинки, “грибки”, топчани, лавочки, спортивні комплекси, покриття берегів водойм із плит, майданчики, греблі. ЛІС у складі ВАЛ водно-рекреаційного типу відсутні.

Садово-парковий тип міських ландшафтів представлений парками та ботанічними садами і зайнятий *охоронно-рекреаційним* типом ВАЛ. У його структурі виділяються наступні комплекси нижчих рангів: а) ВАЛ зелених насаджень із дерев (серед них окремо виділяються сади), кущів, трав і квітів; футбольних майданчиків; незаможених стежок; б) ЛТЧС, що складаються з будинків музеїв, ігрових залів, бесідок, пам'ятників, заасфальтованих спортивних, танцювальних, дитячих та інших майданчиків, стадіонів, “вкритих” відсівом і асфальтом пішохідних доріжок; в) ЛІС діючих фонтанів і качелей. Охоронно-рекреаційний тип ВАЛ характеризується максимальною для міських територій озелененістю.

Городній тип міських ландшафтів представлений масивами городів. Вони відрізняються від сільських значно меншими розмірами ділянок і меншою кількістю внесення добрив. Цей тип міських ландшафтів може бути зайнятий ВАЛ *городнього* типу або ЛІС *меліоративно-городнього* типу. ВАЛ *городнього* типу представлений городами та стежками між ними. Часто городи утворюють смуги довжиною більше 100 метрів.

До складу ЛІС меліоративно-городнього типу, крім ВАЛ городів і “відкритих” стежок, входять сараї, будочки, огорожі земельних ділянок, невеликі містки через канали. Особливим елементом ЛІС є осушувальні річкові канали різної ширини, довжини та глибини. Часто вони мають вигляд розгалуженої системи, що простягається на відстань більше 150 метрів, обмежуючи земельні ділянки. Канали створені з метою зниження рівня підземних вод. Після меліорації ґрунти цих територій стали придатними для вирощування городніх рослин. Власники ділянок періодично прочищають канали від намулу, завозять ґрунт на городи, щоб підтримувати ЛІС у належному функціональному стані [1].

Охарактеризовані антропогенні ландшафти міських територій, існують не відокремлено один від одного. Вони взаємопов'язані між собою завдяки потокам речовин, енергії та інформації. Останні мають вигляд природних потоків з натуральною та антропогенною складовими. Вони об'єднують створені людьми системи у єдиний міський комплекс, який взаємодіє з оточуючими геосистемами.

Список літератури

1. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України. – Вінниця: Арбат, 1998. – 292 с.
2. Круглов И.С., Миллер Г.П. Некоторые аспекты геосистемного изучения урбанизированных территорий // Изв. Русского геогр. общ-ва. – СПб.: Наука, 1993. – Т. 125. – Вып.4. – С. 29 – 35.
3. Мильков Ф.Н. Человек и ландшафты. – М.: Мысль, 1973. – 222 с.
4. Яцентюк Ю.В., Сумм М.В. Сучасна структура ландшафтів міста Вінниці // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця: ГПІ АНІС. 2001. – Вип. 1. – С. 73-81.
5. Мильков Ф.Н. Общее землеведение. – М.: Высшая школа, 1990. – 149 с.
6. Природа, техника, геотехнические системы. – М.: Наука, 1978. – 151 с.